

OSMANLI KİTAP KÜLTÜRÜ
Cârullah Efendi Kütüphanesi ve
Derkenar Notları

Editör
Berat Açıl

ilem
YAYINLARI

OSMANLI KİTAP KÜLTÜRÜ

Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları

Editör: Berat Açıl

Yayın No: 16

Araştırma Serisi No: 01

ISBN: 978-625-7800-18-1

EISBN 978-625-7800-19-8

Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Basım, Ekim 2020

Yayın Yönetmeni: Yusuf Temizcan

Yayına Hazırlık: Mehmet Beydemir

Tashih: Ayşe Rumeysa Yavaş

Kapak: Abdullah Fuad Kılınçlı

İç Tasarım: Zehra Elif Demirci

© İLEM Yayınları 2020

Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Baskı ve Cilt

Sarıyıldız Ofset Amb. Kağ. Paz. San. ve Tic. Ltd. Sertifika No.: 23593
İvedik Ağaç İşleri San. Sit. 1354. Cad. 1358. Sok. No.: 31 Ostim / ANKARA.

ilem
YAYINLARI

Aziz Mahmut Hüdayi M. Halk C. Türbe Kapısı S. No:13 Üsküdar - İstanbul

Tel: 0216 310 43 18 Faks: 0216 310 43 18

www.ilemyayinlari.com - info@ilemyayinlari.com

İLEM Yayınları, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve Nobel Akademik Yayıncılık ortak markasıdır. Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayınladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.

Kitab ve Sâhibü'l-Kütüp: Cârullah Efendi'nin Siyer ve Tarih Kitapları*

Tuba Nur Saraçoğlu**

Kitap okumak tek başına yapılan bir eylem gibi görünse de okurun altını veya üstünü çizdiği satırlar, mimlemeler, işaretlenmiş ve belki birkaç kere daha dönülmüş sayfalar kitap/yazar ve sahibü'l-kütüp arasındaki bir diyaloga işaret eder. Bu diyalog okurun seviyesi, kitabın muhtevası nispetince farklı neticeler doğurur. Okurun müellifi bazen bir hoca bazen bir ilmî tartışmanın bir tarafı olarak görmesi metni canlandırır. Kitabın bir hoca nezaretinde okunması ise metnin kendisini aşan daha kuşatıcı ve okuma zamanıyla sınırlı olmayan geçmişe de uzanan bir okumayı mümkün kılmaktadır. Bu ilişkiler ağının bereketi bir eser telifini mümkün kılacak seviyeye ulaştığında kitap yeni bir kitabı daha doğurmuş olur ve şerh-haşiye geleneğinde olduğu gibi hem metni hem müellifi yeniden şekillendirir.¹ Bir kütüphane koleksiyonu içerisinde şerh-haşiyeler kadar geniş olmayan ve pek

* Bu çalışmaya teşvik etmesi ve çalışma sürecindeki desteğinden ötürü kaymetli Hocam Doç. Dr. Berat Açıl'a şükran borçluyum. Ayrıca okuyamadığım bazı kelimeler için yardımına başvurduğum Dr. Öğr. Üyesi M. Kamel Karabelli hocama da teşekkür ederim.

** Arş. Gör. Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fak., İslam Tarihi.

1 "Şerhle, haşiye ile, talikat ile bir metnin problemini çözen kişi[nin] sadece mesleğinin ve yolunun içinde bulunduğu seviyedeki problemlerini çözmüş olmaktan dolayı değil daha yukarıda bir seviyede, daha sistematik ve tefarruatlı, daha derin ve bu yüzden takibi daha fazla mesai isteyen yeni problemler edinmiş olmak yüzünden ilimle irtibatı gelişmiş ve kuvvetlenmiştir." İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, (İstanbul: Dergah Yay, 2011), 29. Aynı eserde s. 15'te şerh haşiye geleneği içerisinde metni esas alarak onu aşan telif anlayışı konusunda felsefi şerhler özelinde Kara şunları söyler: "Hemen bütün ilim ve sanat alanlarına şamil olan felsefi şerhler bir kitabı, bir müellifi esas alıyor gibi gözükmesine rağmen aslında merkeze alınan metnin gidebildiği kadar daha öncesine (mübeşşirlerine) ve sonrasına (muakkip ve münekkitlerine) uzanarak, aynı zamanda muasırlarının görüşlerine de yer vererek, kendi durduğu yere göre eklemeler, tenkidler, tasfiyeler, tasnifler yaparak hakikat arayışını sürdürmekte, bu yolda ilmi/bilgiyi genişletip derinleştirmektedir. Bu yüzden tabiatı icabı devamlılığı ve birikimi (teraküm) önemsemek zorunda olan ilimlerin, felsefenin ve telif türlerinin gelişmesinin en geniş manasıyla şerhler, haşiyeler, talikat, zeyl ve telhisler üzerinden yürüdüğü bile rahatlıkla söylenebilir."

de alışık olmadığımız "sahibinden notlar" da ilmi merakı tetikleyen bir heyecan uyandırıyor. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Cârullah Efendi Koleksiyonu'ndaki kitaplara yüzyıllar öncesinde sahibü'l-kütüp tarafından düşülen bu notların izini sürerek kitap kültürüne dair bazı çıkarımlar yapmak mümkün. Elinizdeki metin bu bağlamda bir okuma denemesidir. Daha iyi okumalar için bir ön okuma da denebilir. İnceleyeceğimiz eserler Cârullah Efendi'nin (ö. 1151/1738) koleksiyonundaki tarih ve siyer kitaplarıdır. Bu eserlerdeki notları ele almadan önce kitaba dair bir girizgâh yapılacak, ardından koleksiyonun ilgilendiğimiz 35 eserinde yer alan yüzü aşkın not, kendi içinde bir tasnife tâbi tutularak ele alınacaktır. Metnin temel meselelerinden biri kitapların Osmanlı toplumundaki okuma mekanlarının izini sürmek, bir diğeri ise notların niteliği bağlamında Cârullah Efendi'yi bir sahibü'l-kütüp olarak tanımaya çalışmak olacaktır. Bu bağlamda birinci kısımda kitap etrafında şekillenen entelektüel tarihe değinilecek, ikinci kısımda ise Cârullah Efendi'nin derkenar notlarıyla bir kitap sahibinin hassasiyetleri ele alınmaya çalışılacaktır.

Kitaba Dair

İlk emrin "oku" olduğuna dair rivayetler,² vahiy kültürü içerisinde asırlar boyunca müminleri motive eden önemli bir unsur olmuş, Kur'an-ı Kerim'in müminlerin hayatının her safhası için belirleyici olması da onu hayatın merkezine yerleştirmiştir. Kitabın metafizik bir öneme sahip olması dolayısıyla okunması, ezberlenmesi, anlaşılması, yazılması, yayılması yönünde emek sarf edilmiştir. İslâm'ın erken dönemlerinde Araplar edebiyata meraklı olsalar da yazının gelişmesi (doğması değil)³ dahi kutsal kitabın/Kur'an'ın intikali sürecinde olmuştur.

Kur'an'a atfedilen önem ve onun anlaşılması yolundaki çabalar zamanla İslâm kültüründe okuma/kitap kültürünü etkilemiştir. İlmin ehemmiyetine dair birçok

2 İlk nazil olan ayetlerin hangileri olduğu hususunda hadis ve siyer eserlerinde farklı rivayetler olmasına rağmen bunların Alak Suresi'nin 1-5. ayetleri olduğu genel kabul görmüştür. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Şükran Adıgüzel, *İlk Vahiy*, (İstanbul: Endülüs Yay., 2016), 103-120.

3 Pedersen, İslâm'dan önce Arap Yarımadası'nda yazının varlığı üzerine bize ilgi çekici malumatlar sunmaktadır: "...Arap Kralı İmrüülkays'ın Şam'ın güneydoğusundaki en-Nemâre'de bulunan 328 tarihli mezar taşı.... Kuzey Arap diline yazılmış bilinen en eski kitâbedir." (s. 23); "[Hz] Muhammed'in davetine yetişmiş eski şairlerden Lebid, bir sevgilinin konakladığı yerden geriye kalan, taş tabletler üzerine yazılmış solgun yazılardan ve 'sayfaları kamyş kalemlerle yeni yazılmış kitaplar'dan bahseder. Lebid (bir hükümdara yollanmak üzere bekleyen) kimi mühürlü kimi açık mektupların üzerine konduğu altın şeritli bir masadan söz eder. Dolayısıyla o, kaya kitâbelere, parşömen kitaplara ve resmî mektuplara aşina biridir; ikinci defa kullanılmış parşömenleri, yani *palimpsestleri* tasavvur edebilmektedir. 'Yemenli bir kölenin yazdıklarına benzeyen karakterler'den söz etmesini, İmrüülkays'ın 'hurma ağacı kabuğundan yapılmış Yemen işi kitabıyla mukayese ettiğimizde, bu durum güneydeki Arapların, taş yazdıkları - genellikle tekdüze- kitâbeler dışında da yazılı ürünler verdiklerini düşündürmektedir.'" Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, Çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, (İstanbul: Klasik Yay., 2013), 26-27. Daha muhtasar bir metin ise: Cahit Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Yazının Gelişmesi", *Diyanet İlmî Dergi*, 19/4, 36-42.

dinî emre muhatap olmanın yanı sıra Kur'an'ın ve onun uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinin anlaşılması isteği İslâmî disiplinlerin ortaya çıkmasını tetiklemiş ve bu sahalarda bir kitabın icazetinin alınması temel unsurlardan biri olduğundan, bahsettiğimiz kültürel ortam oluşmuştur. Ulema, talebe, okuma mekânları, kitapların telif ve istinsahı, yazı malzemeleri, kütüphaneler, sahaflar ve daha pek çok unsuru barındıran bu renkli entelektüel tarih üzerine yapılacak araştırmalar bu kültürel yapıyı anlamada yol gösterici olacaktır. Aşağıda bu kültürel atmosferde kitapların dolaşımında olduğu mekânların izi sürülecektir.

Göçmen Kitaplar ve Kütüphaneler

İlmi yolculuklar yapan sadece ulema değildir. Kitaplar da âlimlerle birlikte göçmen hayatı yaşamıştır. Örneğin, Osmanlı kuruluş dönemi ulemasının en önemli isimlerinden olan Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) sahip olduğu zengin kütüphanesi Mısır'a yaptığı ilmi seyahate bağlanmaktadır.⁴ Vakıf kütüphanelerinin zamanla tahrip olması, kitap tüccarlarının bu kütüphanelerden elde ettikleri kitapları sahaflara satması yoluyla Mısır ve İran gibi uzak memleketlerden İstanbul'a göç eden kitaplara rastlıyoruz.⁵ Ayrıca ulemadan vefat edenlerin kitaplarının da terekelerinin satışa çıkarılması yoluyla el değiştirdiğini görmek mümkündür. Örneğin Cârullah Efendi'nin bir notunda talebelerinden birinin İbn Sina'nın (ö. 428/1037) Şifa'sını Reisu'l-etibbâ Mehmed Efendi'nin tereke müzayedesinde satın aldığı bilgisine rastlıyoruz.⁶

Kitap için yerleşik hayata geçiş kütüphanelerle olmuştur denilebilir. Bağdat, Kahire ve Şam kütüphaneleri İslâm kültürünü ve İslâm topraklarındaki ilmi seviyeyi uzun yıllar beslemiştir.⁷ Hicaz bölgesinde bulunan kütüphaneler de birçok yazma esere ev sahipliği yapmaktadır.⁸ Ancak burada ulemanın kişisel çabalarının etkisi göz ardı edilmemelidir. Cârullah Efendi gibi, Şam'da yaşamış bir âlim olan İbn Abdülhâdi de kişisel kütüphanesini oluşturmak için büyük bir emek sarfetmiş,⁹ daha sonra onun koleksiyonu başka bazı ulemanın kiler gibi Ömeriye Medresesi'nin kü-

4 İsmail E Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", *Osmanlı Araştırmaları*, 43 (2014), 52; ayrıca bkz.: Tuba Nur Saraçoğlu, *Molla Fenârî*, (İstanbul: İlke yay., 2018), 50-51.

5 Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", 53.

6 Ahmed b. İbrahim, *Kitâbü't-târih (Tabakâtü'l-hukemâ)*, Süleymaniye Ktp., CEK 1575, 11.

7 Bu bölgelerdeki kütüphaneler ve akbetleri hakkında tarihçilerin yorum farklılıkları konusunda bkz: Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", 19-66; Metin Yılmaz, "Göreceli Tarih Anlayışına Bir Örnekleme: Bağdat Kütüphanesi Gerçekten Tahrip Edildi mi?", *EKEV Akademi Dergisi*, 8/18 (2004), 319-342.

8 Bkz: Mustafa Fayda, "Hicaz Bölgesi Kütüphaneleri", *AÜİFD*, 17 (1969), 305-308.

9 Konrad Hirschler, *A Monument to Medieval Syrian Book Culture*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020) 112.

tüphanesini oluşturmuştur.¹⁰ Osmanlı dönemine gelindiğinde cami, tekke, medrese kütüphaneleri ve müstakil kütüphanelerin ulemadan ve halktan herkese hizmet verdiği görülmektedir.¹¹

Kitaplar Neredeydi?

Tarih boyunca tekke, cami ve medreselerin kitapların en önemli meskenleri olduğu görülür. Öyleyse 'bu mekânlarda okutulan eser türleri nelerdi?' sorusunun cevabını aramak anlamlı olacaktır.

Tasavvuf erbabı arasında sohbet kültürü kitap kültürüne galip gelse de tekkelerde kütüphanenin hatta matbaanın¹² yer alması sohbet kültürü içerisinde de kitaba yer verildiğini ortaya koymaktadır. Tekke kütüphaneleri üzerine yapılan sınırlı çalışmalarından birinde müstakil kütüphanesi olan 21 tekkenin ismi zikredilmiştir.¹³ Aynı çalışmada Bursa tekke kütüphanelerinin vakfiye şartları, kitaplar ve müellifleri ele alınmıştır. Başka bir çalışmaya göre Bursa'da 12 tekkenin kütüphanesi olduğu bilgisi verilir.¹⁴ Tekke kütüphanelerinde Kur'an-ı Kerim ve hadis kitapları ve dinî, fikrî ve ahlaki eserler yer almıştır. *Sîret, Mevlid, Muhammediye, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-hakâyık, Behçetü'l-hadâik, Kısâs-ı Enbiyâ, Makâmât-ı Evliyâ, Envârü'l-aşîkîn, Müzekkîn-i Nüfûs, Tazarrûnâme, Gülşen-i Râz, Mesnevî, Gülistân-Bostân* gibi meşhur eserlerin yanı sıra çok sayıda divan da tekke kütüphanelerini ve okuma meclislerini süslemiştir.¹⁵

Günümüzde zayıflamış olsa da İslâm toplumunun ilmen gelişmesinde tekkelerle birlikte camilerin de oldukça etkili olduğu bilinmektedir. Camiler birer mektep hüviyetinde idiler ve tefsir, hadis, fıkıh, akaid, tasavvuf, ahlak gibi ilimlerin ve Türkçe, Farsça, Arapça edebî eserlerin okutulduğu mekânlardı.¹⁶ Camilerde okuma

10 Konrad, *A Monument to Medieval Syrian Book Culture*, 96-98.

11 Osmanlı devrindeki kütüphaneler hakkında detaylı bilgi için bkz: İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992).

12 Bkz. Muharrem Varol, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 42 (2013), 317-347.

13 Gülşen Türk Gönül, *Tasavvuf Kültüründe Derviş Kitap Münasebeti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, UÜSBE Bursa 1995), Dan: Mustafa Kara, 41-42.

14 Ömer S. Kurmuş, "Bursa'da Dergah Kütüphaneleri", *Bursa'da Düünden Bu Güne Tasavvuf Kültürü*, (Bursa: Bursa Kültür Sanat Ve Turizm Vakfı Yayınları, 2002), 142-149.

15 Eserlerin ayrıntılı tanıtımı için bkz: Mustafa Kara, "XIV ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *UÜİFD*, 8/8 (1999), 29-58.

16 Şemsettin Şeker, "Edebî Şahsiyetin Teşekkülünde Cami Derslerinin Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, (2012) 179. Şeker'in verdiği bilgiye göre camilerde okutulan eserlerden başlıcaları şunlardır: Mevlânâ'nın *Mesnevî-i şerif* ve *Fihî mâ fihî*, İbn Arabî'nin *Füsûsu'l-hükemî*, Feridûn b. Ahmed Sipehsâlâr'ın *Risâle-i sipehsâlâr be-Menâkıb-ı Hudâvendigâr*ı, Feyzî-i Hindî, Hâfız ve Örfî'nin divanları, Sâdî'nin *Gazeliyât*, *Bostan* ve *Gülistân*'ı, Feridüddin Attâr'ın *Pendnâme*'si ile *Manîku't-tayr*'ı, *Kaside-i sulûkiye-i Hakânî*, *Rubâiyât*, Celâleddin ed-Devvânî'nin *ez-Zevrâ* ve *l-Havrâ*'sı, Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ı Molla Camî'nin *Divan*, *Baharistân*, *Lüccetü'l-esrâr* ve *levâyih*'i, *Kaside-i bürde*, *Kaside-i nânîyye*, *Kaside-i tâiyye*, *Kaside-i hamriye*, *Mevlid-i şerif* (*Vesiletü'n-necât*), Yazıcızâde'nin *Muhammediyye* ve *Dürr-i meknûn*'u, şifâ-i şerif ve kısas-ı enbiyâlar ve bu eserlerin şerh ve haşiyeleridir (aynı yer).

işini sıradan şahıslar değil medrese çıkışlı ve ilmi birikimi olan şahıslar sürdürmekteydi. Bazı metinlerin okuyucularına Mevlidhân, Buhârîhân gibi hususi isimler verildiği dahi görülür.¹⁷ İslâm kültür tarihinde camilerde kurulmuş ders halkaları, hat eğitimi, mevlid alayları, miraciye okunması cami ve kitap ilişkisinin nabzını tutan önemli unsurlar olmuştur. Osmanlı döneminde medreseler gibi birçok tekke ve caminin de kütüphaneleri olduğu, buralara kitap bağışları yapıldığı, ödünç kitap vermek suretiyle bu kütüphanelerin kullanıma açıldığı,¹⁸ vakfiye şartlarına göre bazı kitapların belli vakitlerde okunmasının talep edildiği görülür.¹⁹ Bunlardan bugün hâlâ devam etmekte olan²⁰ bir örneği burada zikretmek yerinde olacaktır. Bursalı Safiye Hatun'un 1888 tarihli vakfiyesine göre Bursa Mahkeme Camii'nde Mevlid, Regaib ve Berat kandillerinde *Mevlid*, Kadir Gecesi'nde hatm-i şerif, Mirac Kandili'nde de Nâyî Osman Dede'nin *Mi'râciye*'sinin okunması sağlanacaktır.²¹ Günümüzde yalnızca mirâciye okunma geleneği devam ettirilmekte, halkın her sene gösterdiği teveccüh bu geleneği muhafaza etmektedir.

Camilerin halkın eğitimi yön vermesini sağlayan önemli unsurlardan biri de kürsü şeyhliği vazifesidir. Özellikle Cuma vaazlarında veya sair günlerin öğlen ve ikindi vakitleri arasında, ayrıca kandil gecelerinde camilerde halkın eğitimi için ulema arasından seçilmiş yetkin hocaların vaaz verdikleri görülür.²² Kürsü şeyhlerinin medrese mezunu olması bir görevlendirme şartıdır ve medrese eğitimi dışında da uzun yıllar özel derslerle müderris ve dersiâm unvanı alarak, camilerde ders verme ve icazet verme hakkına sahip olmuşlardır.²³ Vaazların kitap kültürü bağlamında yazılı kültürün şifahi aktarımı bakımından önem taşıdığını da eklememiz gerekir.

Şifahi ve kitâbî kültürün birbirine yaklaştığı tekke sohbetleri, vaazlar ve camilerdeki diğer hizmetler gibi kıraat meclisleri de konumuz açısından zikre değer önemli bir başka unsur. Belirli bir zaman ve mekânda bir kişinin kitap okuması ve bir cemaatin onu dinlemesi suretiyle oluşan topluluklara kıraat meclisi denmiş,²⁴

17 Okuyucularla ilgili adlandırmalar konusunda bkz: Zehra Öztürk, "Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının yeri ve Okunan Kitaplar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, I/4 (2003), 134. *Buhârîhânlık* konusunda ayrıca bkz: Mustafa Celil Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VIII/1 (2010), 33-67.

18 İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri", *Yavuz Argıt Armağanı*, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 68.

19 Mustafa Kara, "Mirac ve Miraciye Bursalı Safiye Hatun Vakfiyesi", *UÜİFD*, 7/7 (1998), 30.

20 Sema Dinç, Ahmet Çakır, Senem Arslan, "Dini Müsiki Formu Olarak Mi'râciye ve Geçmişten Günümüze İc-râsı", *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dini Müsiki Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 3-4 Kasım 2017 Amasya*, Ed.: Şuayip Özdemir, Ayşegül Gün, (Ankara:2017), 258.

21 Kara, "Mirac ve Miraciye Bursalı Safiye Hatun Vakfiyesi", 30.

22 İrfan Başkurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 27 (2012), 133.

23 Başkurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği", 131. Tercüme-i hallerinden ve terekelerindeki kitaplarından anlaşıldığı kadarıyla, *Mantık, Halebi, Mültekâ, Molla Câmi, Alâka ve vad'iyye, Tarikat-ı Muhammediyye, ve Şifâ-i şerif* gibi eserlerden beslenmişlerdir (aynı yer).

24 Zehra Öztürk, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", *TALİD*, 5/9 (2007), 401.

bu meclisler Anadolu topraklarında uzun süre varlığını sürdürmüştür. Kıraat meclisleri hükümdar huzurunda olabildiği gibi, âlimlerin evlerinde, kahvehanelerde, sadece hanımların katılımıyla hanelerde, aile içi toplantılarda da düzenlenebilmekteydi.²⁵ Kıraat meclislerinde okunan kitaplar, dinî-tasavvufî kitaplar, dinî-destani kahramanlık kitapları, diğer peygamberlerin ve velilerin hayatını anlatan menkıbevi ders verici hikâyeler ve halk hikâyeleridir.²⁶

Kitap için yerleşik hayatın bir başka boyutu bazı ailelerin haneleri olmuştur. 16. yüzyıl Bursa kadı sicillerindeki tereke kayıtları üzerinden yapılan bir araştırmada kayıtlardan elde edilen verilere göre Bursa mahallelerinin çoğunda bir veya iki evde kütüphane bulunmakta, şahsi kütüphaneler ve kitap sayıları ulemanın yaşadığı mahallelerde artış göstermektedir.²⁷

Örneğin Nakkaş Ali Mahallesi'nde kitap sahibi olarak tesbit edilen bir kişi olmasına rağmen, bu şahsın kitaplarının adedi 126'dır... Nalbantoğlu Mahallesi'ndeki şahıslara ait kitapların toplam sayısı ise 7'dir. Ancak, Nakkaş Ali Mahallesi'nde bulunan terekenin sahibi, eserleriyle gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki asırlarda etkisini devam ettiren Lamii Çelebi'dir. Onun sahip olduğu kitapların akçe olarak değeri de birçok kişinin servetinden daha yüksektir.²⁸

Şahsi kütüphanelerdeki kitap türleri ise başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, tefsir, hadis, fıkıh, akaid, belagat, gramer, tarih, tasavvuf-ahlak-edebiyat, felsefe, mantık ve astronomi alanlarına ait kitaplardır.²⁹ Bunlar arasında Kur'an-ı Kerim ve Kur'an ilimleri, tasavvuf, ahlak ve edebiyat kitapları ve fıkıh sahasına ait kitaplar en yüksek orandaki eser türleridir.³⁰ Bu veriler kütüphane sahibinin yaşadığı dönemdeki okur-yazar kesimin gündemini oluşturan kitaplara dair bilgi vermektedir.

Kitapların hayata dâhil olduğu çeşitli mekânları ele aldıktan sonra Fatih'te bir medrese kütüphanesinde bulunan kitaplardan müteşekkil Cârullah Efendi Koleksiyonu üzerinde duracağız. Talebelerin çalışmalarını rahatlıkla sürdürmeleri için bilgiye erişim kolaylığı sağlanması bakımından medrese kütüphaneleri oldukça önemlidir. Cârullah Efendi'nin derkenar notlarında kendi kütüphanesinde bulunan diğer kitaplara atıf yapması bu manada haklı bir övünç olarak da okunabilir. Medrese kütüphaneleri şahısların bağışları veya vakıfların desteği ile oluşturulmuştur. Şu an Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bu koleksiyon, Cârullah Efendi'nin ilk önce 1134 tarihinde Feyzullah Efendi Medresesi'ndeki kütüphanesine bağışladığı 800 kitaptan oluşmakta iken, daha sonra Ayak Medrese yakınında, kapısı Fa-

25 Öztürk, "Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının Yeri ve Okunan Kitaplar", 134-138.

26 Öztürk, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", 405.

27 Ali İhsan Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan Kitap İlişkisi", *UÜİFD*, 8/8 (1999), 317-328.

28 Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan Kitap İlişkisi", 322.

29 Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan Kitap İlişkisi", 324.

30 Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan Kitap İlişkisi", Tablo: 2, 324.

tiñ Camii'ne açılacak şekilde inşa edilen bir kütüphaneye bu kitapların taşınması ve zamanla yenilerinin de eklenmesiyle oluşmuştur.³¹ Bu kütüphanenin inşa tarihi hususunda farklı bilgiler vardır ancak zamanla kitaplarının sayısı 3500 adede ulaşan oldukça zengin bir kütüphane olduğu kaydedilmektedir.³²

Elinizdeki metnin inceleme alanı koleksiyonda siyer ve tarih kitapları başlığı altında yer alan eserler olacaktır. Koleksiyonun bu grubundaki eserlerin tarih ve siyer başlığı altında birlikte verilmesi³³ umumiyetle tarih, siyer ve terâcim (biyografî) türlerinin yakın oluşuyla alakalı kabul edilebilir. Bu gruptaki eserler, umumi tarihler, başta fukaha biyografileri olmak üzere birkaç farklı biyografik kaynak, Mısır, Yemen gibi bölgelerin tarihini de içeren eserler, Osmanlı tarihi ve ulemasına dair eserlerdir. Cârullah Efendi kütüphanesindeki siyer kitaplarının sınırlı sayıda olması ise dikkat çekmektedir. Ancak yukarıda bahsettiğimiz okuma mekânlarında revaçta olan metinler göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı kültüründe, klasik dönem siyer telif türlerinden istifade ile yeni bir üslupla yazılan manzum siyerlerin okuma mekânları medreselerden çok tekkeler, camiler, özel haneler ve kıraat meclisleri olmuştur denebilir. Zira siyer veya tarih medreselerde okutulan nazari ilimler arasında yer almamaktadır ve daha ziyade okundukları mekânlara ait kütüphanelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu grupta 64 adet kitap bulunmakta ve bunlardan 34 tanesinde Cârullah Efendi'nin imzalı notlarına rastlamaktayız. Makalenin ikinci kısmında bu notlar tasnif edilerek ele alınacaktır.

Sahibü'l-Kütüp: Okur, Kadı, Biyograf

Meşayha, ulemaya ait kitaplar evlerde kütüphanelerin varlığını mümkün kılmış ve bu özel kütüphaneler çeşitli sebeplerle vakfedilmek suretiyle tekke kütüphanelerine, umumi kütüphanelere veya medrese kütüphanelerine intikal etmiştir. Cârullah Efendi Koleksiyonu'nda yer alan kitaplar ise Fatih Medresesi talebelerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş kütüphaneye aittir.³⁴ Birçok kütüphane gibi Cârullah Efendi koleksiyonunda yer alan kitapların da son durağı Süleymaniye Kütüphanesi olmuştur.

3000'den fazla kitabın bulunduğu bu koleksiyon, döneminde dikkate değer olmalıdır. Cârullah Efendi'nin notlarında bir esere atıfta bulunurken sık sık o eserin kendi

31 Muhammed Usame Onuş, "Bir Osmanlı Âlimi Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Terceme-i Hâli", *Osmanlı Kitap Kültürü*, Ed. Berat Açıl, (İstanbul: Nobel Yay., 2015), 29; Berat Açıl, "Edebiyatın İlmî veya İlmin Edebiyatı: Cârullah Efendi'nin Edebiyat Koleksiyonunu Kenardan Okumak", *Osmanlı Kitap Kültürü*, Ed. Berat Açıl, (İstanbul: Nobel Yay., 2015), 353.

32 Muhammed Usame Onuş, "Bir Osmanlı Âlimi Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Terceme-i Hâli", 29.

33 Katalog Süleymaniye Kütüphanesine aittir.

34 Tahsin Özcan, "Veliyyüddin Cârullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), XLIII, 38.

kütüphanesinde mevcut olduğunun bilgisini vermesi kütüphanenin zenginliğinin bir nişanesi kabul edilebilir. Kütüphanede göçmen kitaplar diyebileceğimiz birçok farklı coğrafyadan İstanbul'a gelmiş kitapların bulunması da bu bakımdan dikkat çekicidir.

Cârullah Efendi'nin, yukarıda özellikleri kısaca ele alınan kütüphanesinin iyi bir okuru olduğu notlarından anlaşılmaktadır. Notlarının izini sürdüğümüzde o bazen mürekkep tercihini dahi eleştiren hassas bir okur, bazen fikhî konulardaki hataları tashih eden ve eksiklikleri tamamlayan bir kadı, bazen okuduğu eserdeki şahıs adlarına kitapta yer almayan eserlerini, nesep bilgilerini yazan dikkatli bir biyograf olarak karşımıza çıkar.

Cârullah Efendi'nin kitaplara ve kütüphanesine ciddi düzeyde düşkün olduğunu bazı notlarından anlıyoruz. Sahafları, tereke müzayedelerini, uzak şehirlerden gelen kitapları heyecanla takip ettiğini görüyoruz. Örneğin o, bir notunda sahaflar çarşısında usul-i fıkha dair gördüğü bir eseri almak istediğinden fakat sahafın onun bu isteğini reddettiğinden bahsediyor.³⁵ Muhtemelen kütüphanesinde usul-ı fikh konusunda bu tür bir eksikliğin olmasına gönlü razı olmadığından bu notla, eseri gördüğünü, ondan haberdar olduğunu fakat onu kütüphanesine kazandıramadığını kayda geçirmiş oluyor. Kitaplar konusundaki hassasiyetinin muhteva ve şekil konusunda da ortaya çıktığını görüyoruz. Örneğin, Suyûtî'nin *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât* isimli eserinde mürekkep tercihini eleştirerek "Şüphe yok ki [metinde geçen] beş beyit sahibinin ne denli kâmil olduğuna delalet eder. Haliyle bu beyitler kara kalem yerine altınla yazılmalıdır" der.³⁶

Cârullah Efendi'nin kitap ve kütüphanelere olan merakını ve bunun için harcadığı emeği gösteren bir not ise İbrahim b. Süleyman el-Cinîni ed-Dımeşki'nin *Düstûru'l-i'lâm bi-meârifil-a'lâm* isimli eserinin zahriye sayfasındaki şu notudur:

Bu kitab, Şeyh Hayreddin er-Remlî'nin talebelerinden olan şeyhimiz İbrahim el-Cinîni ed-Dımeşki'nin *Düstûru'l-i'lâm bi-meârifil-a'lâm*'dir. O otuz sene hocasının hizmetinde bulunmuş, onun izniyle fetvalarını bir ciltte toplamıştır. Bu eser *el-Hayriyye*³⁷ diye adlandırılır. Ben kendisiyle Dımeşk'te iki yıl görüştüm. Benden her salı evine gitmemi talep etti. Birlikte kütüphanesindeki (fi-hizânetihi) kitapları mütalaa ettik, konuştuk ve araştırdık. Ondandır birçok kitap aldım. Tek başıma okuyarak mütalaa ettiğim bu kitaplar bir deve yükü kadar olmuştu. Ölümünden bir veya iki gün önce bunları kendisine iade ettim. Hastalığı sırasında benden ölümüne kadar her gün evine gitmemi talep etti. Kendisinden ve kitaplarından istifade ettim. Bu kitap ise müsvedde idi ve ciltsizdi. Mısır, Mekke, Medine, Kudüs, Dımeşk, Halep ve Bağdat şehirlerinde -ki hepsini ziyaret ettim³⁸- yaşamış

35 el-Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-nu'mâni'l muhtâr*, Süleymaniye Ktp., CEK 1580, 120.

36 Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât*, Süleymaniye Ktp., CEK 1582, 9. Mürekkebin önemi ve çeşitlerine dair bilgi için bkz.: M. Uğur Derman, "Eski Mürekkebciliğimiz", *İslam Düşüncesi*, 1/2 (1967), 97-112.

37 *el-Fetâva'l-hayriyye* isimli eser için bkz.: Ali Pekcan, "Remlî, Hayreddin b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), XXXIV, 563.

38 Cârullah Efendi'nin seyahatleri için bkz.: Muhammed Usame Onuş, "Bir Osmanlı Âlimi Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Terceme-i Hâli", 21-26.

hadis ulemasını bilmek isteyenlerin bakması gereken bir eserdir. O 1108'de vefat etti ve cenaze namazını kıldı. Vefat ettiğinde yaşı seksenden fazla idi. Salih kimselerdendi, Allah kendisine çokça rahmet etsin. Ben şimdi 1140 senesinde -bütün belalardan korunmuş- Kostantiniyye'deyim.³⁹

Cârullah Efendi'nin bir manada vefa borcunu yerine getirmek için İbrahim el-Cinîni'yi eserin zahriye sayfasında andığı düşünülebilir. Onunla gerçekleştirdiği toplantıların, onun kendisiyle kitaplarını paylaşmasının heyecanı da satır aralarından okunmaktadır. Bu notun diğer bir hususiyeti ise bir âlimin evinin ilmin aktarımı için bir merkez oluşuna örnek olmasıdır. Cârullah Efendi aynı zamanda kütüphanesindeki başka bir eserde de bu esere atıfta bulunmakta ve okuru/kullanıcıyı yönlendirmektedir.⁴⁰

Kütüphanesindeki eserlerin bazısında Cârullah Efendi'nin farklı dillerdeki notlarıyla karşılaşılr. Notları umumen Arapça olmakta birlikte elimizdeki Farsça bir eserin kapağına eserle ilgili Farsça birtakım açıklamalar yazdığı da vakidir.⁴¹ Nadi-rattan olsa da bazı notlar Türkçedir. Cârullah Efendi'nin notlarının anlaşılır ve kısa notlar olduğu görülmektedir. En uzun notları kitapların zahriye sayfasında bazen eser adının üzerine bazen alt kısmına düştüğü notlardır. Eserin iç sayfalarındaki notların en uzununun bir sayfa kenarını dolduracak kadar en kısasının ise bir eser yahut müellif adı kadar olduğu görülür. Zahriye sayfasındaki notlar burada eserin muhtevasına, müellifine, eserin önemine dair değerlendirmeler yapıldığı için nispeten uzundur. İç kısımdaki notlar ise eserdeki eksikleri tamamlayan ilaveler, başka eserlere atıflar, tarihî bir bilgiyi tamamlayan malumatlardan müteşekkildir. Cârullah Efendi'nin bu notları tutmaktaki maksadı neydi? Eserdeki notlar eserin tamamının okunması suretiyle mi yoksa ihtiyaç duyulan kısmın okunması esnasında mı düşüldü? Sebep birincisi ise bu meşakkatli işe zaman ayırmasına neden olan motivasyonu ne idi? İkincisi ise zihninde bir projesi var mıydı? Yoksa bunlar ders notları mıydı? Ya da talebeler için kullanım kolaylığı sağlayan ilaveler miydi? Bu soruların tamamına cevap bulunamasa da Cârullâh Efendi'nin notları tutma maksadını işaret eden kendi ifadesinden anlaşılacağı üzere o bunu "okuyucu bu notlardan herhangi bir tanesine rastladığında diğerlerinin yerini de kolaylıkla bulabilsin diye" yapmaktadır.⁴² Onun farklı içeriklerdeki notlarında ortak unsurun okuyucu-müellif⁴³ olma çabasını ve sahibü'l-kütüp olma heyecanını hiç yitirmemesi olduğunu söylemek mümkün.

39 ed-Dimeşki, İbrahim el-Cenîni, *Düstûru'l-i'lâm bi-meârifil-a'lâm*, Süleymaniye Ktp., CEK 1605, zahriye.

40 Özgür Kavak, "Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Fürû-ı Fıkah Eserlerine Düştüğü Notlar", *Osmanlı Kitap Kültürü*, Ed. Berat Açı, (İstanbul: Nobel Yay., 2015), 134.

41 el-Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Süleymaniye Ktp., CEK 1598, zahriye.

42 Sami Arslan, "Der-Kenar'ın Gölgesinde: Cârullah Efendi'nin Tasavvuf Kitaplarına Düştüğü Notlar", *Osmanlı Kitap Kültürü*, Ed. Berat Açı, (İstanbul: Nobel Yay., 2015), 222.

43 Arslan, aynı yer.

Cârullah Efendi'nin notlarına mutlaka imza atması koleksiyonu özel kılan en önemli unsurlardandır. Burada bir hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Klasik nakilde bilginin kıymeti râvinin kıymeti ile ölçülür. Bir râvinin kim olduğu neden önemlidir? Klasik biyografi yazımında Hz. Peygamber'den (sav) intikal eden her tür bilginin sıhhatinin tespiti maksadıyla râvinin niteliklerini bilmek en önemli motivasyon unsuru olmuştur. İsnada verilen bu önem klasik dönem teliflerine sirayet etmiştir.⁴⁴ O halde konumuz açısından şu soruyu sormak mümkün: Cârullah Efendi notlarına imza atarken "ben" mi demek istedi, yoksa rivayetinin isnadını mı yazdı? Kanaatimizce Cârullah Efendi'nin imza atması "ben"i/"birey"i vurgulamasından ziyade bilginin bir mesnede dayandırılması olarak düşünülebilir. İmza atması notlarının takip edildiği veya ileride takip edileceğini düşündüğü fikrini de uyandırıyor. Notlarına imza atması, bilginin isnada dayandırılmasının yanı sıra talebeleri veya özellikle fikhî sahada araştırma yapan okurları için nottaki bilginin kime ait olduğu hususunda bir kolaylık da sağlamaktadır.

Cârullah Efendi'nin koleksiyonundaki notları kütüphane notları ve bilgi notları şeklinde tasnif etmek mümkündür. Kütüphane notlarında hem bir eserin kütüphaneye dâhil olmasından kaynaklanan notlara -ki bunlar her kütüphane için geçerli sayılabilecek temellük kayıtları ve esere dair bilgileri muhtevi kısa notlardır- hem de yeri geldikçe konuyla alakalı gördüğü eserlerin kendi kütüphanesinde olduğunu belirten ifadelere rastlarız. Koleksiyonun bilgi notlarında ise eser ve müellif adları, müelliflerin vefat tarihlerine tashihler, nesep bilgisi, çeşitli eserlere atıflar yer almaktadır. Bu notlar Cârullah Efendi'nin ilmi birikimini ortaya çıkarmakta ve kütüphanenin okuyucuları için bilgiye erişim kolaylığı sağlamaktadır.

Kütüphane Notları

Kütüphane notlarını zahriye sayfalarında ve kitabın ilerleyen sayfalarında görüyoruz. Bu notların bir kısmı, eserler Cârullah Efendi kütüphanesine dâhil olmadan önceki zaman dilimine ait iken bir kısmı da bizzat Cârullah Efendi tarafından kaydedilen notlardır. Eserlerin zahriye sayfasında müellifin tam adı, kaçınıcı cilt olduğu ve bazen kaynaklarının neler olduğu bilgisine rastlamak mümkün. Bunun en iyi örneği aşağıda detaylı bir şekilde ele alınacak olan Attar'ın (ö. 618/1221) *Tezki-retü'l-Evliyâ* isimli eserinin zahriye sayfasında görülen nottur. Fakat bu standart bilgiler dışında kitap kültürü bağlamında önemli olan bazı malumata da eserin ilk sayfasından ulaşılabilir. Aşağıda çeşitli gruplar halinde bu notlar ele alınacaktır.

44 Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 37.

Temellük Kayıtları

Kütüphane notlarının kitap kültürü bağlamında en önemlileri zahriye sayfalarında yer alan notlardır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bu koleksiyona dâhil olan kitaplarda yer alan kütüphane mühürleri eserlerin son duraklarını işaret edilmektedir. Kütüphane kaydı kabul edilebilecek işaretler kendi vakfına ait mühür ve Milli Kütüphane'ye ait mühürdür. Bu notlar kitabın muhafazası için yazılan ifadeleri, çeşitli dua ve beyitleri ve temellük kayıtlarını içermektedir. Temellük kayıtları sayesinde bir kitabın yol hikâyesi ve ilmin aktarımı bağlamında bazı ipuçları kitabın daha ilk sayfasında elde edilebilir. Koleksiyonda Cârullah Efendi'nin vakıf kütüphanesini kurmadan önceki döneme ait şahsi temellük kayıtları mevcuttur. Bu kayıtlar zaman içerisinde farklılık gösterse de⁴⁵ her kitabında mutlaka temellük kaydı olduğu görülmektedir. Bunlar dışında, başka şahıslara ait temellük kayıtları da kitap dolaşımı hakkında bilgi vermektedir.

Temellük kayıtları konusunda elimizdeki en zengin içeriğe sahip kitaplar koleksiyonunda bulunan Yafii'ye ait *Mir'âtü'l-cenân ve 'İbretü'l-yekzan-târihu'l-Yafii*⁴⁶ isimli eserleridir. Bu eserlerin zahriyesinde birbirinden farklı ellerden çıkmış çok sayıda nota rastlanır. Kitap adları, müellif ve kitap tanıtımı mahiyetindeki birçok notun yanı sıra temellük notları da burada bulunur.

Temellük kayıtları zahriye sayfalarında umumiyetle... في ملك (fi-mülki.../ ...'nın mülküdür), ... ملكه (melekehu/onu mülk edindi) şeklindeki ifadelerle yer almakta. Temellük belirtmek kitabın intikal sürecini ortaya koyması açısından dikkate değer. Ancak bu notlarda çoğunlukla tarih bulunmadığı için eserin sahiplerinin kronolojik sıralamasını yapmak mümkün değil. Bununla birlikte Cârullah Efendi koleksiyonuna dâhil olmadan önce hangi kişilerin elinden ne surette geçerek yolculuğunu tamamladığına dair ipuçları elde edilebilir. Örneğin Yafii'nin, *Mir'âtü'l-cenân ve 'İbretü'l-yekzan-târihu'l-Yafii* isimli eserinde⁴⁷ yer alan temellük kayıtlarından eserin en az altı kişinin mülkü olduktan sonra Cârullah Efendi'ye ulaştığı anlaşılmaktadır. Mülkiyet kayıtlarında kitap sahibinin eserin baş kısmına ismini yazması, kitaba sahip olmalarını Allah'ın bir lütfu olarak gördüklerini belirten ibareler kullanmaları, kimi zaman tarihi belirtmeleri ortak özelliklerdir. Yafii'nin zikredilen eserinin zahriyesinde şu ibarelere rastlanır:

"... الحمد لله وحده في ملك العبد الفقير من فضل الله تعالى أبو بكر بن يحيى"

"el-hamdü lillâhi vahdehu fi mülki el-abdi'l-fakîr min fazli'llâhi Teâlâ. Ebû Bekir b. Yahyâ/ Tek olan Allah'a hamdolsun, [bu kitap] Allah'ın bir lütfu olarak fakir kulu Ebû Bekir b. Yahyâ'nın mülkü altındadır..."

45 Açıl, "Edebiyatın İlmî veya İlmin Edebiyatı: Cârullah Efendi'nin Edebiyat Koleksiyonunu Kenardan Okumak", 344-349.

46 Yafii, *Mir'âtü'l-cenân ve 'İbretü'l-yekzân (Târihu'l-Yafii)*, Süleymaniye Ktp., CEK 1596M, zahriye.

47 Yafii, *Mir'âtü'l-cenân ve 'İbretü'l-yekzân (Târihu'l-Yafii)*, Süleymaniye Ktp., CEK 1596, zahriye.

"وذلك في شهر شعبان من شهر سنة ١٠٥٣ في ملك العبد الضعيف السيد يحيى بن السيد عز الدين"

fi mülki el-abdi'z-zaif es-Seyyid Yahyâ b. Es-Seyyid İzzeddin ve zâlike şehru Şa'bân min şuhûri sene 1053/ [bu kitap] Allah'ın aciz kulu es-Seyyid Yahya b. es-Seyyid İzzeddin'in mülkünder, ve şu an 1053 senesi Şaban ayıdır.

"ملكه بحمد الله محمد الشهروري الحنفي سامحه الله بكرمه"

Melekehu bi-hamdi'llâhi Muhammed eş-Şehlevî el-Hanefî, sâmehahu'llâhu bi-keremihi / Muhammed eş-Şehlevî el-Hanefî, Allah'a hamdolsun, [bu kitabı] malik oldu, Allah onu keremiyle korusun.

Kitapların İntikal Süreçleri

İslâm kültüründe kitap müstakil olarak okunan bir şey değildir. Onun etrafında bir hoca ve talebelerinden oluşan geniş bir halka mevcuttur. Metinler ancak bir otoritenin irşadı⁴⁸ ile anlaşılabilir. Bu tür bir tedrisattan geçtikten sonra bir talebe kitabı okuduğunu söyleyebilir. Bu şekilde her bir talebenin aldığı icazete dayanarak ileride oluşturacağı yeni okuma halkalarıyla ilim yayılır. Seyyid Hüseyin Nasr kitapta mürekkeple yazılı olan satır aralarının anlaşılmasını, onu okutan hocanın hafızasında yer alan, onu içinde bulunduğu okula [ekole] bağlayan ve sözlü kültürle aktarılan gelen bilgilerle ikmal etmekle mümkün olacağını söyler.⁴⁹

Metnin/bilginin kimden alındığı meselesi İslâm kültürünün başlangıcında hadislerin ve siyer bilgisinin intikali için kullanılan isnatlara kadar geri götürülebilir.⁵⁰ Hadis ilmi başta olmak üzere İslâmî ilimler sahasındaki klasik eserlerin intikali bu eserleri okutmada yetkin olan hocaların, kendi yetiştirdikleri talebelere icazet vermeleriyle mümkün olmuştur. Bu nedenle hocanın/râvinin ilerleyen yaşlarında birikiminden azami derece istifade etmek, ondan ilim tedris etmek ve icazet almak her talebenin gayesi olmuştur. Bir eserin hocadan talebeye intikalinde müellifin/hocanın onayını gösteren şey ise bu eserin icazetidir.⁵¹ Hatta kimi zaman hocalar çok güvendikleri talebelerine kendisine ait bütün eserleri nakletme yetkisini tanıyan icazetler de verebilirler.⁵²

48 Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, 20-21; Jan Just Witkam, "The Human Element Between Text And Reader: The Ijaza in Arabic Manuscripts", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, Ed.: Yasin Dutton, (Londra: el-Furkân Islamic Heritage Foundation, 1995), 125.

49 Seyyid Hüseyin Nasr, "İslami Eğitimde Şifahi Gelenek ve Kitap", *Makaleler I*, çev: Şehabettin Yalçın, (İstanbul: İnsan Yay., 1995), 93.

50 Jan Just Witkam, "The Human Element Between Text And Reader: The Ijaza in Arabic Manuscripts", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, 124.

51 Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 43.

52 Jan Just Witkam, "The Human Element Between Text And Reader: The Ijaza in Arabic Manuscripts", 129.

Kitabın icazetinin alınması üç surette olmuştur: Genel rivayet icazeti (icazetü'r-rivaye), dinleme ve okuma icazeti (icâzetü's-semâ/icâzetü'l-kırâa) ve sunum icâzeti (icâzetü'l-münâvele).⁵³ İcazetnameler muhteva itibariyle farklılık gösterse de kimi zaman icazetname sahibinin biyografisini tamamlayan, irtibatta olduğu ulemanın, takipçisi olduğu ekollerin bilgisini veren unsurları içerecek kadar zengin de olabilir.⁵⁴

Elimizdeki grupta yer alan kitaplardan İbn Sa'd'a (ö. 230/845) ait olan *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr* adlı eserin Cârullah Efendi koleksiyonunda bulunan dördüncü cildinin kapağında "أخبرنا / bize haber verdi" ifadesiyle İbn Sa'd'a kadar uzanan bir sened kitabın bu nüshasının hangi rivayete dayandığı bilgisini verir.⁵⁵ Bu not her ne kadar bir icazet olduğunu söyleyebileceğimiz unsurları barındırmasa da mevcut nüshanın hangi rivayete (icazet silsilesine) dayandığını göstermesi açısından önemlidir. Kime ait olduğunu bilmediğimiz notun, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*'in yedinci nesil nakilcilerinden olan ve kitabı Halep'e taşıyan Ebu'l-Haccâc (ö. 648/1250)⁵⁶ ismiyle başladığı ve not sahibinin ondan bahsederken "şeyhimiz Ebu'l-Haccâc" dediği dikkate alınırsa, 13. yüzyılın ilk yarısında Halep'te yaşamış bir âlime⁵⁷ ait olduğu düşünülebilir. Söz konusu kitabın zahriyesinde yer alan rivayet kaydı şu şekildedir:

أخبرنا بجميع هذه المجلدة الحافظ أبو الحجاج يوسف بن خليل بن عبد الله الدمشقي عن أبي بكر محمد بن عبد الباقي الأنصاري عن أبي محمد الحسن بن علي الجوهري وأبي إسحاق إبراهيم بن عمر البرمكي سماعاً وإجازة على ما بين في نقل سماعهم في هذه النسخة عن أبي عمر بن حيويه عن أبي الحسن بن معروف عن الحسين بن الفهم عن محمد بن سعد. وأما الجزء الحادي عشر من تجزئة ابن حيويه فإن شيخنا أبا الحجاج رواه عن أبي محمد بن معالي بن شدقيني عن القاضي أبي بكر محمد بن عبد الباقي الأنصاري بإجازته من الجوهري والبرمكي، برواية البرمكي إجازة وسماعاً على ما بين فيه، وإجازة الجوهري وابن حيويه عن ابن معروف عن ابن فهم عن ابن سعد رحمهم الله

Bu ciltlerin tamamını bize el-Hâfız Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Halil b. Abdullâh ed-Dîmeşkî haber verdi, o Ebûbekir b. Muhammed b. Abdü'l-Bâki el-Ensârî'den aldı, o Ebû Muhammed b. el-Hasan b. Ali el-Cevherî ve Ebû İshâk İbrâhim b. Ömer el-Bermekî'den icazet ve sema yoluyla aldı. Bunlar ise Ebû Ömer b. Hayyeveyh'den sema ile aldıkları rivayete dayanırlar. İbn Hayyeveyh bu rivayeti Ebu'l-Hasan b. Ma'rûf'tan o el-Hüseyn b. el-Fehm'den ve o da İbn Sa'd'dan nakletmiştir. On birinci cilde gelince bu İbn Hayyeveyh cüzlerindedir. Şeyhi-

53 Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: Klasik Yay., 2013), 275.

54 Judith Pfeiffer, "Teaching the Learned: Jalâl al-Dîn al-Dawânî's İjâza to Mu'ayyadzâda Abd al-Rahmân Efendi and the Circulation of Knowledge between Fars and the Ottoman Empire at the Turn of the Sixteen Century", *The Heritage of Arabo-Islamic Learning*, Ed.: Maurice A. Pomerantz, Aram A. Shahin (Leiden: Brill, 2016), 304.

55 İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr* Süleymaniye Ktp., CEK 1614, zahriye

56 Ahmad Nazir Atassi, "İbn Sa'd'ın Tabakât Kitabı *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*'in Nakil Süreci", *Bir Âlim Bir Eser: İbn Sa'd Ve Tabakât*, çev.: Tuba Nur Saraçoğlu, (İstanbul: Siyer Yay., 2014), 188-189.

57 Aynı sayfada yer alan başka bir kayıttta (tamamı okunamadı) yer alan isimlerden hareketle bu kişinin, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*'in sekizinci nesil nakilcilerinden Şerefüddin ed-Dimyâti (705/1305) olduğunu tahmin ediyoruz.

miz Ebu'l-Haccâc bunu Ebû Muhammed b. Meâlî b. Şeddikîni'den rivayet etti. O Ebûbekir b. Muhammed b. Abdü'l-Bâki el-Ensârî'den almıştır. el-Ensârî ise Bermekî'den sema ve icazet yoluyla, Cevherî'den icazet yoluyla rivayet etmişlerdir. Onlar İbn Hayyeveyh'den, o bu rivayeti İbn Ma'rûf'tan o el-Hüseyn b. el-Fehm'den o da İbn Sa'd'dan nakletmiştir.

Tablo 1: İsnadda zikredilen isimlere göre İbn Sa'd'a ait *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*'i nakleden râviler.

Kitabın İcazeti (11. cilt hariç)	11. Cildin İcazeti
İbn Sa'd	İbn Sa'd
İbn Fehm	İbn Fehm
İbn Ma'rûf	İbn Ma'rûf
İbn Hayyeveyh	İbn Hayyeveyh
el-Cevherî el-Bermekî	el-Cevherî el-Bermekî
Ebûbekir el-Kâdî	Ebûbekir el-Kâdî
Ebu'l-Haccâc	İbn Şeddikîni
	Ebu'l-Haccâc

Kitabın genel icazeti ile on birinci cildine ait icazeti arasında bir râvi/nakilci farkı olmakla birlikte geriye doğru gidildikçe Ebubekir el-Kâdî'den önceki râviler aynıyla tekrar eder.⁵⁸ Bu aktarımda konumuz açısından dikkate değer husus kitabın intikalinde takip edilen yöntemdir. İbn Sa'd'dan İbn Hayyeveyh'e kadarki kısım *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*'in sabit isnadıdır.⁵⁹ Belki de bu nedenle bu isimden önceki râvilerden bilginin/kitabın hangi yolla alındığı açıkça belirtilmemiş yalnızca "عن"/-den ifadesi ile geriye doğru zincir tamamlanmıştır. İbn Hayyeveyh'den sonraki iki nakilci Cevherî ve Bermekî de ondan sema yoluyla eseri almışlardır. Eserle ilgili bu kayıta dikkat çeken kısım buradan sonraki intikal sürecidir.

İsnaddan anlaşıldığına göre Cevherî ve Bermekî isimli râvilerden sonraki nakilci olan Ebubekir el-Kâdî eserin on birinci cildi hariç tamamını sema yoluyla bu iki isimden almıştır. On birinci cildi ise Bermekî ve Cevherî'den farklı şekillerde

58 İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir* isimli eserinin intikali hususunda bkz.: Ahmad Nazir Atassi, *A History of Ibn Sa'd's Biographical Dictionary Kitâb al-Tabakât al-Kabîr*, Yayınlanmamış doktora tezi, (University of California, Santa Barbara, 2009).

59 İbn Hayyeveyh'in, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*'in intikalinde oynadığı rol için bkz.: Atassi, *A History of Ibn Sa'd's Biographical Dictionary Kitâb al-Tabakât al-Kabîr*, 216.

aldığına dair bir bilgi görüyoruz. O, bu cildi Bermekî'den sema ve icazet yoluyla, Cevherî'den yalnızca icazet yoluyla almıştır. Söz konusu cilt İbn Sa'd'ın kadın râvileri konu edindiği son cilt olmalıdır. İcazetten anlaşıldığı kadarıyla Ebubekir el-Kâdî bu son cilt de dâhil olmak üzere eserin tamamını Bermekî'den istima/dinleme yoluyla almış (dinlemiş) ve icazet hakkını kazanmıştır. Cevherî'den ise bu cildi dinlememiş yalnızca icazet hakkını almıştır (hocası vermiştir).

Ebubekir el-Kâdî'den sonraki nakilcilerin kitabı hangi yolla aldıklarına dair bir işaret yoktur fakat Ebubekir el-Kâdî - Ebu'l-Haccâc veya Ebubekir el-Kâdî - Şeddikîni- Ebu'l-Haccâc zinciri bu nüshanın Ebubekir el-Kâdî neslindeki birkaç farklı rivayetinden hangisine dayandığını göstermesi bakımından önemlidir.⁶⁰

Görüldüğü üzere isnadlarda yer alan satır arası bilgiler kitap kültürü ve entelektüel tarih çalışmaları açısından dikkate değerdir. Eserlerin hangi aktörler üzerinden ve hangi yollarla aktarıldığının anlaşılabilmesi, intikal süreçlerinin takip edilebilmesi için isnadların birer bilgi kaynağı olduğunu söylemek gerekir.⁶¹ Cârullah Efendi koleksiyonundaki bu kitabın zahriye sayfasında yer alan bilgiler de bunun bir örneğidir.

Kütüphane Atıfları

Kütüphane notları bağlamında Cârullah Efendi'nin bizzat kendi kütüphanesindeki eseri yeri geldikçe tuttuğu notlarda zikretmesi kayda değer. Birçok eserde karşımıza çıkan bu notlarda Cârullah Efendi eseri okurken başvurulacak kaynakları/şahısları zikretmiş ve bu kaynaklar arasında kütüphanesinde bulunan eserlere atıf yapmak maksadıyla "من مؤلفاته/عندي/telifleri nezdimizdedir" ibaresini not etmiştir. Burada onun birinci maksadı esere atıf olsa da eserin kütüphanesinde bulunduğu bilgisini vermesi hem bir erişim kolaylığı sağlaması hem de kütüphanesinin zenginliğine işaret etmesi açısından önemlidir. Bu tür notlarında bazen yalnızca eser ismi zikrederken bazen esere dair malumatı da eklediği görülüyor. Örneğin Kasım b. Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-hanefiyye* isimli eserinde

60 Ebu'l-Haccâc kitabın yedinci nesil nakilcilerindendir. Buradaki birinci isnada göre kitabı direkt Ebubekir el-Kâdî'den almış görünmektedir, fakat Ebubekir el-Kâdî kitabın beşinci nesil râvisidir. Yani aralarında bir nesil daha vardır. Ebubekir el-Kâdî'nin talebeleri Şeddikîni ve İbn Kârâ'ya kitabın (bir kısmının) icazetini sema yoluyla aktardığı bilinir. Elimizdeki isnadta bu iki isimden yalnızca Şeddikîni'ye rastlarız. Atası onun meşhur olmayan Bağdatlı bir muhaddis olduğunu ve kitabı *sema* yoluyla Ebubekir el-Kâdî'den aldığını söyler (Atassi, *A History of Ibn Sa'd's Biographical Dictionary*, 243). Burada konumuz açısından önemli olan durum ise kitaptaki birinci isnadında Ebubekir el-Kâdî-Ebu'l-Haccâc bağlantısının direkt verilmesi fakat aralarındaki bilgi aktarım biçiminin zikredilmeyerek yalnızca "عن"/-den (aldı) ifadesi ile iki râvi arasındaki irtibatın ifade edilmesidir. el-Haccâc - İbn Şeddikîni bağlantısı ise yine benzer şekilde ifade edilmiştir. İsnaddaki ifadelerden eserin intikal biçime (sema, kuraat vs.) dair bilgi edinemesek de nüshanın beşinci nesildeki beş farklı Bağdatlı râviden biri olan Ebubekir el-Kâdî rivayetine dayandığı bilgisine ulaşmamız bakımından bu isnad önemlidir.

61 İslâm kültüründe ilk olarak hadis rivayetinde kullanılan isnadları, tarih/hadis tarihi sahasında bir bilgi kaynağı olarak değerlendiren bir çalışma için bkz.: Muhammed Enes Topgöl, *İsnadın Satır Araları* (İstanbul: İFAV Yay., 2018).

Abdülhamid İbn Cafer isminin yanına *Beyânü müşkili'l-âsâr* isminde 4 ciltlik bir eserinin ve onun muhtasarının kendisinde bulunduğunu ekliyor.⁶² Ayrıca kimi yerde eserlere dair bazı sıfatlar kullandığı da görülüyor. Örneğin yine aynı eserde *Cessâs* ismiyle maruf Ahmed b. Ali Ebubekir er-Râzî'ye (ö. 370/981) ait eserlerin yanına onun eserlerinden *Ahkâmü'l-Kur'ân* ve *Şerhu muhtasari'l-Kudûri* isimli eserlerinin elinde bulunduğunu söyleyerek oldukça büyük bir şerhtir diye ekliyor.⁶³ Elimizdeki listede bu tür notların en fazla yer aldığı eserin Kutluboğa'ya ait *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye* adlı kitap olması Cârullah Efendi'nin Hanefi mezhebine mensup bir kadı olması ve eserin Hanefi biyografi kitabı oluşuyla alakalı görülebilir.

Cârullah Efendi bazı notlarında şahıs isimlerine şerh düşerken o şahsın bütün teliflerinin kendisinde mevcut olduğunu söylüyor. Kasım b. Kutluboğa'nın *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye* İbn Sina'ya ait *Kitâbu's-şifâ*, *Kitâbü'n-necât*, *Kitâbü'l-işârât*, *Kitâbü'l-kanûn* isimli eserleri ve bazı risaleleri zikrettikten sonra “, *غیرہ*/ve bunlardan başkası” da elimizdedir diye ekliyor.⁶⁴

Kütüphane notları bakımından ilginç bir örnek Cârullah Efendi'nin inceleme konumuz olan kütüphanesi dışındaki bir kütüphaneye atıfta bulunmasıdır. Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561), *eş-Şakâiku'n-nu'maniyye fi-ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* isimli eserinde Molla Eyyuhumzâde Mehmet Çelebi olarak bilinen Mehmet Şah b. Mevla Şemseddin Yegâni'nin⁶⁵ eserleriyle ilgili notunda ona ait kendi hattıyla yazılmış bir haşiyeyi gördüğünü ve onun Valide-i Sultan Mehmed Camii'ndeki Sultan Ahmed Vakfı'nda bulunduğunu eklemektedir.⁶⁶

Fihrist

Cârullah Efendi atıfları ve şerhleriyle kütüphanede kullanım kolaylığı sağlayacak notlar almak dışında fihrist hazırlamak şüretiyle de bilgiye erişim kolaylığı sağlamıştır. İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Siretü'n-nebeviyye* isimli siyer eserinin son kısmında onun tarafından hazırlanmış bir fihrist mevcuttur.⁶⁷ Bir siyer eseri için fihrist hazırlanması dikkat çekici bir çabadır. Fihristin muhtevasına dikkat edildiğinde siyerden hangi bilgiye erişimi kolaylaştırmak amacıyla hazırlandığına dair bir fikre ulaşmak mümkün görünmektedir. *es-Siretü'n-nebeviyye* tam bir siyer olmakla birlikte –sadece Hz. Peygamber'in (sav) gazâvatını anlatan bir eser değil, onun hayatının tamamını kapsar- yalnızca bir cildiyle ilgili olarak, hicretten Hz. Peygam-

62 Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-hanefiyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1585, 14-15.

63 Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-hanefiyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1585, 1-2.

64 Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-hanefiyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1585, 12.

65 Taşköprizâde, İsamü'd-din Ebu'l-hayr Ahmeff Efendi *eş-Şekâiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmâniyye*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, 1975), 285-286.

66 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmâniyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1613, 94.

67 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1607.

ber'in (sav) vefatına kadar olan bölümün fihristi hazırlanmıştır. Muhacir ve Ensâr arasındaki uhuvvet anlaşması ile başlanarak gazâvat ve seriyyeler, bu savaşlarda vefat eden sahabeler, katledilen müşriklerin sayısı ve savaşların tarihleri hakkında detaylı sayılabilecek bir fihrist oluşturulmuştur. Kanaatimize göre fihristte yer alan malumat biyografi ilmi açısından önemlidir. Zira gazâvat siyerde sahabe bilgisini en yoğun bulduğumuz kısımdır. Bu biyografik malumata ulaşma kolaylığının öncelikle medrese talebeleri için sağlandığı düşünülebilir fakat kütüphanenin okuyucu kitlesi hakkında detaylı bir malumata sahip olmadığımız için başka hizmet alanlarını kestirmek güçtür.

Bilgi Notları

Cârullah Efendi'nin notları yalnızca bir kütüphane tesisi hassasiyetiyle sınırlı değildir. Onun notları şerh haşiye geleneği içerisinde yetişmiş bir âlimin bilgiyi tashih veya intikal duyarlılığı ile de alakalıdır. Bu bakımdan eserleri okurken (belki okuturken) muhtevasına eklemeye bulunmak maksadıyla bilgi içeriği olan notlar da düşmüştür. Bu notlarda eser isimlerine, müellif isimlerine, vefat tarihlerine, neseb bilgilerine rastlandığı gibi kendi notunun kaynağını belirtmek suretiyle bir tür dipnotlandırma yöntemi kullandığı da görülüyor. Ayrıca "gördüğü" ve "mütalaa ettiği" eserleri de yeri geldikçe zikreder. Bu yöntemle konuyla alakalı eserlere göndermelerde bulunur. Bazı eserleri mütalaa etmiş olması onun konuya hâkimiyetini gösteren bir işarettir. Bunu notlarında izhar etmesinin sebebi kanaatimizce mevzuyla ilgili notunun değerini göstermesi/göstermek istemesi bakımından önemlidir.

Bilgiyi İkmâl, Hatayı Tashih

Cârullah Efendi'nin incelediğimiz gruptaki kitapların derkenarındaki bilgi notları, yoğunluğuna göre en uzununu bir sayfa kenarı, en kısıması ise bir isim veya kitap adı uzunluğunda düşülen notlardır. Bununla birlikte kimi kitapların zahriye sayfalarında kitaba dair tanıtım yazısı mahiyetinde uzun açıklamalara rastlamak mümkündür. Derkenarda yer alan notları, Cârullah Efendi'nin literatür ve fıkhıdaki hakimiyetini göstermektedir. Müelliflerin neseb bilgisini, nüsha farklılıklarından kaynaklanan eksiklikleri, fikhî konulardaki bilgi veya usul hatalarını notlarıyla ikmal etmeye çalıştığı görülmektedir.

Örneğin, Attar'ın *Tezkiretü'l-evliyâ'sının* son bölümünde nüshanın eksikliğine dikkat çekerek bazı nüshalarda buradaki isimlere ek olarak ilki Ebu Hasan el-Harakânî sonuncusu Ebu Said Ebu'l-Hayr olmak üzere meşayıhtan 14 ismin daha mevcut olduğunu ve bu nüshanın kendi kütüphanesinde bulunduğunu söylemek-

tedir.⁶⁸ Kütüphanede bulunan Attar'ın *Tezkiretü'l-evliyâ's*ının diğer nüshasında ise Ebu Hasan el-Harakânî isminin yanında derkenarda "birçok nüshada buradan kitabın sonuna kadarki kısım bulunmamaktadır. Müellif [veya musannif] birinci nüsha insanlar arasında yayıldıktan sonra bu kısmı ona eklemiştir"⁶⁹ diyerek hem bu nüshanın kâmil olduğuna hem de diğer nüshalardaki eksikliğin sebebine işaret ediyor. Bu durum kütüphanesini ikmal ettikçe eksiklikleri tamamlamak üzere daha önce var olan nüshalarla karşılaştırmalar yaptığını göstermektedir.

Cârullah Efendi'nin Taşkoprizâde'nin eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye isimli eserinde şahıs isimlerinin altına, onlara ait çeşitli telifleri eklediği görülmektedir. Bu şekilde 12'ye yakın şahsın telifatıyla ilgili bilgiyi ikmal etmiştir.⁷⁰ Burada dikkat çekici husus ise bu ikmalde daha ziyade Seyyid Şerif [Cürcânî]'in (ö. 816/1413) eserlerinin şerhlerini zikretmesidir. Bunu yaparken özel bir maksadı olup olmadığına dair bir işaret bulunmamaktadır. Dikkat çekici bir başka husus ise onun ismini kimi zaman Seyyid, kimi zaman Seyyid Şerif olarak zikrediyor olması ve mutlaka isminden sonra "قدس سره/Allah sırrını mukaddes kılsın" ibaresini eklemesidir. Bu ifadeleri incelediğimiz gruptaki kitaplarda başkaları için kullandığına şahit olmadığımızdan Seyyid Şerif Cürcânî ile ilgili bir hassasiyeti olduğunu söyleyebiliriz. Bu eserdeki notlarında ayrıca Sadreddin Konevî ve Teftâzânî'nin eserlerine yazılmış şerh ve haşiyelerin mevcudiyetinden de bahsediyor.

el-Kefevî'nin (ö. 990/1582) *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-nu'mâni'l muhtâr* isimli eserinde "Fakat Ebu Hanife'nin talebeleri kendisine bazı konularda ihtilaf etmekle birlikte usul konusunda ona tabi idiler" cümlesine derkenarda biraz sert sayılabilecek bir üslupla şu tashihi yapar:

Metindeki bu ifade *Tecridü'l-İmâmu'l-Kudûri* ve *Esrârü'l-İmâmu'd-Debbûsi* gibi hilaf kitaplarında ve Nesevî'nin ilm-i hilaftan kaleme aldığı manzum eserin [*el-Manzûmetü'n-Neseviyye*] şerhlerinde ifade edilenlere muhaliftir. Nitekim Ebu Yusuf, Muhammed ve Züfer'den her birisinin kendilerine mahsus usulü vardır. Bu dediklerimiz mezkûr kitapları mütalaa edene gizli bir durum değildir. Yani mezkûr imamlardan üçü de mutlak müctehiddir. Vallahu a'lem bi's-sevâb.⁷¹

Bu notta onun Hanefî fıkına hâkim bir kadı olarak müellifin kanaatine katılmadığını ve hatta onun literatüre hâkim olmadığını ima ettiğini görmekteyiz. Bu hataya eserden istifade edecek olan okurun dikkatini çekmeye ihtiyaç duyması onun notlarını tutma motivasyonunu anlamamız bakımından önemlidir. Yukarıda zikredildiği gibi o bir okuyucu-müellif olarak kitap okuma eylemini pasiflikten kurtarmakta, aynı zamanda bir sâhibü'l-kütüp olarak kendisinden sonra eseri kullanacak olanlara yol göstermektedir.

68 Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Süleymaniye Ktp., CEK 1599, Fihrist.

69 Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Süleymaniye Ktp., CEK 1598.

70 Taşkoprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmâniyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1613.

71 el-Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-nu'mâni'l muhtâr*, Süleymaniye Ktp., CEK 1580, 92.

Aynı eserde müellif, Rukneddin el-Kirmânî'nin biyografisinde *el-Îzâh* isimli eserinden bahsederken onun *et-Tecrid*'e yazılmış üç ciltlik bir şerh olduğu bilgisini verir. Cârullah Efendi bu bilgiyi sertçe eleştirmektedir:

Müellifin 'O [el-Kirmânî], bu eseri *el-Îzâh* ismiyle üç cilt olarak şerh etti' demesi fahiş bir hatadır. Bu hata evvela *Cevâhiru'l mudiyye* müellifinden [Abdülkadir el-Kureşî] kaynaklanmaktadır. Daha sonra bu hatayı ondan *Tâcu't-terâcim* müellifi [Kasım b. Kutluboğa] ondan da *el-Bahr*'in müellifi İbn Nüceym aktaragelmışlerdir. Vaktiye mutabık olan doğru bilgi ise şöyledir: [el-Kirmânî] İmam Kerhî'nin *Muhtasar*'ını üç cilt olarak şerh etmiş ve *el-Îzâh* diye isimlendirmiştir. Bu, Kudûrî'nin dört ciltlik *Muhtasar*'ının da ihtisar edilmiş halidir. Daha sonra *el-Îzâh* isimli bu eserdeki delillendirmeleri dışarıda bırakarak yalnızca hükümlere [mesail] yer verdiği *et-Tecrid* isimli eserini yazmıştır. Yukarıdan beri zikredilen *el-Îzâh*, *et-Tecrid* ve *Şerhu'l-Kudûrî* bende bulunmaktadır. Ben bu eserleri Konstantiniyye'deki Sultan Mehmed Camii yanında bulunan hizâne-i kütübüme bıraktım.⁷²

Sâhibü'l-kütüp Cârullah Efendi bu notunda bibliyografya âlimi olarak konuşmakta, bir eserle ilgili bilgi hatasının kronolojik olarak izini sürmekte ve bunu okurla paylaşmaktadır. Ayrıca buradaki hatayı eserin farklı bir nüshasının zahriyesinde⁷³ veya kendisine sorulan bir fetvayı açıklarken faydalandığı kaynakları sıralarken⁷⁴ de tashih etmektedir.

Atıflar, Araştırmalar ve Öne Çıkan İsimler

Cârullah Efendi'nin bilgi notları arasında araştırmalarına dair ipuçları bulabiliyoruz. Okumaları sırasında daha önce yaptığı araştırmalara işaret ediyor, kimi yerde eserde yer alan bilginin kaynaklarına değiniyor, kimi yerde ise kendi araştırma sürecini açıklıyor. Örneğin Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ*'sında geçen bir hikayenin kaynaklarını açıklarken Konevî'nin Tûsi'ye gönderdiği bir risaleden bahseder.⁷⁵ Süyûtî'nin *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhire* isimli eserinde ise Hz. Yusuf'un yaşı ile ilgili bir bilginin kaynaklarını zikrederek kendisinin *Teysîr* isimli eserde -muhtemelen Kâfiyeci'ye ait olan tefsir- bu bilgiyi "bulduğunu/وجدت" söyler. Ardından telif geleneğinin adabı gereği "Allah en iyi bilendir / الله اعلم" ifadesini eklemeyi de ihmal etmez.⁷⁶

Koleksiyonda yer alan Kasım b. Kutluboğa'nın Haneфи ulemasının biyografileri ve telifâtını ele alan *Tâcu't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye* isimli eserinde شرح kelimesiyle başlayan birçok nota rastlarız. Notların büyük kısmının eser içinde yer alan

72 el-Kefevi, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-nu'mâni'l muhtâr*, Süleymaniye Ktp., CEK 1580, 196.

73 M. Kamil Yaşaroğlu, "Kirmânî, Rukneddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), XXVI, 65; el-Kirmânî, Rukneddin Abdurrahman, *el-Îzâh*, Süleymaniye Ktp., CEK 586, zahriye.

74 Kavak, "Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Fürû-ı Fıkah Eserlerine Düştüğü Notlar", 129.

75 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Süleymaniye Ktp., CEK 1598.

76 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhire*, Süleymaniye Ktp., CEK 1600.

şerhlerin derkenarına yeniden yazılması suretiyle tutulması bunun bir tür başlıklandırma olduğunu, aranan bilgiye kısa sürede erişme kolaylığı sağlamak amacıyla yazıldığını düşündürüyor. Örneğin bu eseri hızlıca karıştıran biri özellikle *Câmiü'l-kebir*, *Câmi'ü's-sağir*, *Ziyâdât* ve *Itkân* gibi Hanefî fikhının temel eserlerine kimlerin şerh yazdığına Cârullah Efendi'nin notlarından ulaşabilir. Bu notlarda Cârullah Efendi kendi elinde bulunan eserleri de mutlaka belirtir ve bazı eserler için filanca eserini "رأيت/ gördüm" der. Filanca eserini gördüm demesi ise hem literatür hakimiyetini gösteren bir işaret hem de eser elinde olmasa da onu incelediğini gösteren bir delildir. Bu ise onun notlarını -daha fazla esere vukufiyeti olması bakımından- kıymetli hale getirecektir. Yukarıda zikredilen eserler dışında öne çıkan bazı isimler de Hanefî fikhı açısından önemlidir. Kudurî, Teftâzânî, Seyyid Şerif Cürçânî'ye ait eserlere yazılan şerhlere özellikle dikkat çekildiği görülür. Eser ve kişi atıflarında fukahanın ve eserlerinin öne çıktığı görülüyor. Bu eserlerin Hanefî fukahasını ele almasının yanı sıra Hanefî mezhebine mensup bir kadı olan Cârullah Efendi'nin kimliğinin de tercihlerinde etkili olduğu düşünülebilir. Hanefî fukahasının biyografileri konusundaki hassasiyeti sadece bu notlarda değil genel olarak göze çarpan bir husustur.

Kişisel Okumalar /Mütalaaalar

Kitabı bir kişinin tek başına derinlemesine okuyarak incelemesi demek olan mütalaa ulemanın ilmi seviyesi ile kitabın muhteva ve seviyesine göre farklı neticeleri doğurur. Koleksiyonda bulunan eserlere bazı kitap sahiplerinin kitabı mütalaa ettiklerine dair not düştiklerini görüyoruz. Yafii'nin (ö. 768/1367), *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yekzan-târîhu'l-Yafii* isimli kitabının zahriye sayfasında kitap sahipleri Ömer ve Muhammed b. Abdullah el-İrakî (?)'nin iki notunda kitabı mütalaa ettiklerini ve müellifi bu eseri dolayısıyla hayır dua ile andıklarını görüyoruz.⁷⁷ Yeterli sayıda örnek elimizde olmasa da mütalaa edilen eserlerin kitap sahipleri tarafından bu şekilde notlandırıldıklarını söylemek sanıyoruz yanlış olmayacaktır. Cârullah Efendi'nin notları arasında da mütalaa ettiği eserlere dair bilgiler bulmak mümkün. Bazı notlarında yalnızca eseri mütalaa ettiğini söyler, bazılarında ise çokça istifade ettiğini ekleme ihtiyacı duyar, bir kısmının ise hangi nüshasını mütalaa ettiğini (örneğin müellif nüshası) yazar. Mekke ve Medine'de iken okuduğu eserler için burada mütalaa ettiği bilgisini özellikle ekler, mütalaa ettiği kitabın hacmine, kaç cilt olduğuna ve bazen muhtevasına dair tanıtıcı bilgiler verir. Ayrıca eğer eser kendi kütüphanesinde mevcut ise mutlaka bunun kaydını düşer.⁷⁸ Burada onun notları açısından da bizim için kıymetli birkaç mütalaa kaydına değinmek istiyoruz.

77 Yafii, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yekzân (Târîhu'l-Yafii)* Süleymaniye Ktp., CEK 1596, zahriye.

78 Süyütî'nin, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât* isimli eserindeki notlarında yukarıda saydığımız türde örneklerin hepsi mevcuttur. Süleymaniye Ktp., CEK 1582.

(...) Muhakkik Tûsî *Risâle-i ... [okunamadı]*'de Allah'ın külliyyat ve cüziyyatı alâ vechin külliyyin bildiğini kaydetmektedir. Yani Allah'ın cüziyyatı bilmesi bizimkinin aksine havâs ile değildir. Hakîm eş-Şehristânî *el-Milel ve'n-Nihâl* isimli eserinde şöylece demektedir:

Aristoteles âlemin hudûsune kaidir, buna mukabil birtakım şüpheler ileri süren hukemadan bazıları âlemin kadim olduğu fikrini ileri sürdüler. Daha sonra gelenler de mezkûr şüphelerin âlemin kademine delil olduğunu zannettiler. Halbuki durum böyle değildir. Muhakkik Taftazani *Şerhu'l-makâsîd*'de birinci cevaba; Muhakkik el-Kutb *Muhâkemâtu Şerhi'l-işârât*'de ikincisine; Şeyh Şa'rânî de *Risale-i Müfred*e de üçüncü cevaba işaret etmiştir. Ben bu [son] risaleyi 1100 /1688-9 yılında Mekke-i Mükerrreme'de bulunduğum sırada mütalaa etmiştim. Daha geniş tafsilat isteyen mezkûr kitaba bakabilir.⁷⁹

Cârullah Efendi burada tartışmaya açtığı konunun kaynaklarını zikrettikten sonra tarih ve yer belirterek mütalaa ettiğini söylediği eseri kaynak olarak gösteriyor. Bu not konuya dair bilgisinin bir mesnede dayandırılması açısından önemli olduğu kadar, güçlü bir hafızaya sahip olduğunu bildiğimiz⁸⁰ Cârullah'ın uzun zaman önce mütalaa ettiği eseri kaynak göstermesi bakımından da önemlidir. Başka bir mütalaa notunda aradaki yıl farkını daha net görebiliriz "Ben 1104/1692-3'de Mekke-i Mükerrreme'de bulunduğum esnada *et-Teshîl*'i okurken bu eseri de mütalaa etmiştim. Şu an yıl 1118/1696-7'dir ve ben Kostantiniyye'deyim..."⁸¹ Aynı eserde bir başka notta *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*'a notlar alırken nahivle alakalı olarak mütalaa ettiği başka bir eserden yararlandığını anlamaktayız. *Kitabu'l-eşbâh* üzerine derkenarda "Bu bir ciltlik bir eserdir, nahivden *Cem'u'l-cevâmi*'de hacimce mezkur kitapla müsavi hatta ondan biraz daha büyüktür. Ben her iki kitabı da mütalaa ettim ve bu elimizdeki kitabın derkenarına onlardan nakillerde bulundum."⁸²

Sonuç

Osmanlı kültüründe medrese, tekke, cami, şahsi kütüphaneler ve okuma meclislerinde kitaplar etrafında kurulmuş halkalarda şifahi ve kitabi kültürün iç içe ilerlediği görülüyor. Bu çalışmanın ilk bölümünde medreseler dışında Osmanlı kitap kültürünün başlıca mekanları ve buralarda okunan eserlere dair bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Ardından Cârullah Efendi koleksiyonundaki siyer ve tarih kitaplarındaki notlar ele alınarak tasnif edilmiş, Osmanlı ilim geleneği içerisinde yetişmiş, uzun süre müderrislik ve kadılık yaparak ilmiye teşkilatında hizmet etmiş bir sahibü'l-kütübün, kitap ve kütüphane ile ilişkisi ele alınmıştır. Cârullah

79 Kayravani, *el-Mümteni' fi ta'biri'r-ru'ya*, Süleymaniye Ktp., CEK 1575, 11.

80 Özcan, "Velîyyüddin Cârullah", 38.

81 Süyüti, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, Süleymaniye Ktp., CEK 1582.

82 Süyüti, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, Süleymaniye Ktp., CEK 1582, 3.

Efendi, kitaplarının çoğunu notlandırarak hem devrinde hem de sonraki dönemlerde ilgiyle takip edilecek bir koleksiyon oluşturmuştur.

İncelediğimiz eser grubunda yer alan notlar kütüphane ile ilgili olanlar ve bilgi veren notlar şeklinde iki kısma ayrıldı. Birinci kısımda kitapların zahriye sayfalarında yer alan temellük ve icazet kayıtları, kitapların intikal süreçlerine dair bilgiler, eserin muhtelif sayfalarında yer alan kütüphane atıfları ve ilk sayfalardaki fihrist ele alındı. Bu notlardan kitapların birden fazla kişinin hikâyesiyle kütüphanelerdeki yerlerini aldığı, kitaptaki bilgiye ve benzer konudaki bir esere ulaşmanın pratik yollarının arandığı anlaşılmaktadır. İkinci kısımda onun eserlerin muhtevasına dair tashihleri üzerinde durulmaya çalışıldı. Bu bölümde ele aldığımız notlarda Cârullah Efendi, dakik bir okur, literatüre vakıf bir fakih ve fukaha biyografilerine meraklı biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgi aktarımında imza kullanması da bütün bu özelliklerinin bir yansıması olarak isnada önem verdiğini gösteriyor diyebiliriz. Tashihleri, eleştirileri ve üslubunda ulemadan bir okur olarak ne kadar hassas olduğunu görmek mümkündür.

Cârullah Efendi ile ilgili ortaya koymaya çalışılan bu hususlar bugünden yapılan bir okuma olmaktan öteye geçemeyecektir. Nihayetinde onun vardığı yere varmak ve Allah en iyi bilendir diyerek sözü noktalamak gerekir.

Cârullah Efendi Koleksiyonunda Yer Alan Siyer ve Tarih Eserleri:

- Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Süleymaniye Ktp., CEK 1598 ve 1599.
- Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zemân*, Süleymaniye Ktp., CEK 1588, 1589, 1590 ve 1591.
- Ahmed b. İbrahim, *Kitabü't-târih (Tabakâtü'l-hukemâ)*, Süleymaniye Ktp., CEK 1575.
- ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevân*, Süleymaniye Ktp., CEK 1601.
- ed-Dimeşkî, *Düstûru'l-ilâm bi-meârifil-a'lâm*, Süleymaniye Ktp., CEK 1605.
- ed-Diyarbakrî, *el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n-nefis*, Süleymaniye Ktp., CEK 1603 ve 1604.
- İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, Süleymaniye Ktp., CEK 1612.
- İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1607.
- İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, Süleymaniye Ktp., CEK 1614.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, Süleymaniye Ktp., CEK 1592 ve 1593.
- İbnü'l-Verdî, *Haridetü'l-acâib ve feridetü'l-ğarâib*, Süleymaniye Ktp., CEK 1602.
- Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-hanefiyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1585.
- Kayravani, *el-Mümteni' fi ta'biri'r-ru'ya*, Süleymaniye Ktp., CEK 1575.

- Kefevî, *Ketâibü A'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-nu'mâni'l muhtâr*, Süleymaniye Ktp., CEK 1580.
- Nişancı Mehmed Paşa, *Nişancı Tarihi*, Süleymaniye Ktp., CEK 1595.
- es-Seâlibî, *Arâisü'l-mecâlis*, Süleymaniye Ktp., CEK 1611.
- Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât*, Süleymaniye Ktp., CEK 1582.
- _____, *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhire*, Süleymaniye Ktp., CEK 1600.
- Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, Süleymaniye Ktp., CEK 1613.
- Utbî, *Târihü utbî [Târihü'l-Yemîni]*, Süleymaniye Ktp., CEK 1587.
- Yafîî, *Mir'âtü'l-Cenân ve 'ibretü'l-yekzan (Târihü'l-Yafîî)*, Süleymaniye Ktp., CEK 1596.
- Yâkut el-Hemevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Süleymaniye Ktp., CEK 1606.

Kaynakça

- Açıl, Berat., "Edebiyatın İlmî veya İlmin Edebiyatı: Cârullah Efendi'nin Edebiyat Koleksiyonunu Kenardan Okumak". *Osmanlı Kitap Kültürü*, Ed. Berat Açıl, İstanbul: Nobel Yay., 2015, 339-370.
- Adıgüzel, Şükran, *İlk Vahiy*. İstanbul: Endülüs Yay., 2016.
- Altuntaş, Mustafa Celil, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık". *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VIII/1 (2010), 33-67.
- Arslan, Sami, "Der-Kenar'ın Gölgesinde: Cârullah Efendi'nin Tasavvuf Kitaplarına Düştüğü Notlar", *Osmanlı Kitap Kültürü*, Ed. Berat Açıl, İstanbul: Nobel Yay., 2015, 205-253.
- Atassi, Ahmad Nazir, "İbn Sa'd'ın Tabakât Kitabı *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*'in Nakil Süreci". *Bir Âlim Bir Eser: İbn Sa'd ve Tabakât*, çev.: Tuba Nur Saraçoğlu, İstanbul: Siyer Yay., 2014, 176-207.
- Atassi, Ahmad Nazir, *A History of Ibn Sa'd's Biographical Dictionary Kitâb al-Tabakât al-Kabîr*. Doktora tezi, University of California, Santa Barbara, 2009.
- Baltacı, Cahit, "İslam Medeniyetinde Yazının Gelişmesi". *Diyanet İlmî Dergi*, 19/4, 36-42.
- Başkurt, İrfan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 27 (2012), 117-146.
- Derman, M. Uğur, "Eski Mürekkebciliğimiz". *İslam Düşüncesi*, 1/ 2 (1967), 97-112.
- Dinç, Sema ve Çakar, Ahmet ve Arslan, Senem, "Dinî Müsiki Formu Olarak Mi'râciye ve Geçmişten Günümüze İcrâsı". *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dinî Müsiki Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 3-4 Kasım 2017 Amasya, Ed.: Şuayip Özdemir, Ayşegül Gün, (Ankara:2017).
- Erünsal, İsmail E, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?". *Osmanlı Araştırmaları*, 43 (2014), 19-66.

- Erünsal, İsmail E. "Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri". *Yavuz Argıt Armağanı*, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- Erünsal, İsmail E., *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992.
- Fayda, Mustafa, "Hicaz Bölgesi Kütüphaneleri". *AÜİFD*, 17 (1969), 305-308.
- Gacek, Adam, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*. çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik Yay., 2013.
- Hirschler, Konrad, *A Monument to Medieval Syrian Book Culture*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergah Yay, 2011.
- Kara, Mustafa, "Mirac ve Miraciye Bursalı Safiye Hatun Vakfiyesi". *UÜİFD*, 7/7 (1998), 25-40.
- Kara, Mustafa, "XIV ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar". *UÜİFD*, 8/8 (1999), 29-58.
- Karataş, Ali İhsan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan Kitap İlişkisi". *UÜİFD*, 8/8 (1999), 317-328.
- Kavak, Özgür, "Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Fürû-ı Fıkıh Eserlerine Düştüğü Notlar". *Osmanlı Kitap Kültürü*, Ed. Berat Açı, İstanbul: Nobel Yay., 2015, 123-181.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, "İslami Eğitimde Şifahi Gelenek ve Kitap". *Makaleler I*, çev: Şehabettin Yalçın, İstanbul: İnsan Yay., 1995.
- Onuş, Muhammed Usame, "Bir Osmanlı Âlimi Veliyyüddin Cârullâh Efendi'nin Terceme-i Hâli". *Osmanlı Kitap Kültürü*, Ed. Berat Açı, İstanbul: Nobel Yay., 2015, 17-47.
- Özcan, Tahsin, "Veliyyüddin Cârullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı: 2013), XLIII.
- Öztürk, Zehra, "Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının yeri ve Okunan Kitaplar". *Değerler Eğitimi Dergisi*, I/4 (2003).
- Öztürk, Zehra, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları". *TALİD*, 5/9 (2007), 401-445.
- Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. Çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul: Klasik Yay., 2013.
- Pekcan, Ali, "Remlî, Hayreddin b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), XXXIV.
- Pfeiffer, Judith, "Teaching the Learned: Jalâl al-Dîn al-Dawâni's Ijâza to Mu'ayyadzâda Abd al-Rahmân Efendi and the Circulation of Knowledge between Fars and the Ottoman Empire at the Turn of the Sixteen Century". *The Heritage of Arabo-Islamic Learning*, Ed.: Maurice A. Pomerantz, Aram A. Shahin, Leiden: Brill, 2016, 284-332.
- S.Kurmuş, Ömer, "Bursa'da Dergah Kütüphaneleri". *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 2002.
- Saraçoğlu, Tuba Nur, *Molla Fenârî*. İstanbul: İlke yay., 2018.
- Şeker, Şemsettin, "Edebî şahsiyetin Teşekkülünde Cami Derslerinin Rolü". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, (2012), 174-203.

- Taşköprizâde, İsamu'd-din Ebu'l-hayr Ahmef Efendi, *eş-Şekâikun-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-Arabi, 1975.
- Topgöl, Muhammed Enes, *İsnâdın Satır Araları*. İstanbul: İfav Yay., 2018.
- Türk Gönül, Gülşen, *Tasavvuf Kültüründe Derviş Kitap Münasebeti*. Yüksek Lisans Tezi, UÜSBE Bursa 1995.
- Varol, Muharrem, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri". *Osmanlı Araştırmaları*, 42 (2013), 317-347.
- Witkam, Jan Just, "The Human Element Between Text And Reader: The İjaza in Arabic Manuscripts". *The Codicology of Islamic Manuscripts*, Ed.: Yasin Dutton, Londra: el-Furkân Islamic Heritage Foundation, 1995, 123- 136.
- Yaşaroğlu, M. Kamil, "Kirmânî, Rukneddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara Türkiye Diyanet Vakfı: 2020, XXVI.
- Yılmaz, Metin, "Göreceli Tarih Anlayışına Bir Örnekleme: Bağdat Kütüphanesi Gerçekten Tahrip Edildi mi?". *EKEV Akademi Dergisi*, 8/18 (2004), 319-342 .